

Հայկական հեմարան - Բանասիրական	էջ
Հ. Յովհաննիսյան. — Քարերու աղաղակը	
ի պաշտպանութիւն Մովսէս Խորենացւոյ .	129
Հ. Եղիա Փէշկեան. — Հ. Յովհաննիսյան	
Թովմաճանի՝ Ուղեւորութիւն յԵրուսաղիմ .	138
Յարութիւն Գրիգորեան. — Հեթում Բ.ի	
այցը Ղազան Խանի .	155
— Հայերը վենետիկի մէջ ժէ դարուն .	158

Աստուածաբանական-Պատմական	
Հ. Մեսրոպ Ճամաշեան. — Հայ Աւետարանականներու աղանդը .	159

Լեզուագիտական	
Հ. Թադևոս Թովմաճան. — Արդի հայերէնի պահանջներն ու նահանջները .	179

Գրական	
Հ. Յ. Թովմաճան. — Գոհութիւն առ Տիրամայր. — Կերբող առ Միսիթար .	141
Հ. Վահան Յովհաննիսեան. — Հայելիին մէջ. — Եօթը գոյները .	174
Հրաչ Քաչարեց. — Սատանաները. — Հայորդին. — Աղօթք պանդուխտի. — Արեւ գակին .	175
Ֆերապ. — Առ կոմիտաս (մահուան առթիւ) .	177
Ք. Ե. Կապրաշեան. — Վերադարձ Արիւմը .	178
Արսէն Երկար. — Աստեղագետ .	178

Օրումն գրքեր-Գրականական	
Հ. Վահան Յովհաննիսեան. — Մեր նոր բանաստեղծները. — «Զրահաւոր Գարուն» (Ա. Սեմա). — «Հին ու նոր երգեր» (Ս. Միսիթարեան). — «Գարուն» (Լուիս Միսիթարեան). — «Գարուն» (Գ. Շահամեան). — «Օնոս» . — «Զանգեր» (Գ. Շահամեան). — «Օրերի իմաստութիւնը» (Յ. Կոստանդեան). — «Երեք երգ» (Հրայր Ոստանի). — «Տող սող» (Օ. Կիւմէզեան) .	187
Հ. Յովհաննիսյան. — «Քրիստոնեայ Արեւելք, Առաքելներէն մինչեւ Փոյս» (Գերալ. Լաժիէ) .	193
Հ. Կարապետ Ամատունի. — «La Société des Frères Pérégrinants» (Loennertz R. O. P.) .	198

Académie Arménienne - Philologie	p.
P. J. Aucher. — Le cri des pierres en défense de Moïse de Khorène .	129
P. E. Païtchikian. — Voyage du P. J. Tovmadjan en Ethiopie en l'an 1761.	138
H. Kurdian. — La visite de Haïtoun à Khazan Khan .	155
— Les Arméniens à Venise au XVII ^e . siècle .	158

Théologie-Histoire	
P. Mesrob Djanachian. — La secte des Evangéliques Arméniens .	159

Linguistique	
P. Th. Tormadjan. — Les exigences et les défaites de la langue arménienne moderne .	179

Littérature	
P. J. Thormadjan. — Action de grâces à la Ste Vierge. — Louange à l'Abbé Mékhithar .	141
P. Vahan Horhannessian. — Dans le miroir. — Les sept couleurs .	174
Hrach Katcharentz. — Les diables. — Le jeune homme Arménien. — La Prière du pèlerin. — Au Soleil .	175
Férab. — À Komitas .	177
S. E. Gabrachian. — Le Lion blessé.	178
Arsène Yergath. — Fleuve d'étoiles.	178

Les livres du jour-Recensions	
P. V. Horhannessian. — «Le printemps armé» (par A. Séma). — «Des chants anciens et nouveaux» (par S. Mekhitharian). — «Printemps» (par Loutfi Minas). — «Les cloches» (par D. Chahlamian). — «La sagesse des jours» (par J. Kostantian). — «Trois chants» (par Hraïr Ostani). — «Lignes à lignes» (par O. Gulmézian) .	187
P. J. Aucher. — «L'Orient chrétien, des Apôtres jusqu'à Photius» (par Mgr. C. Lagier). .	193
P. Garabed Amadouni. — «La Société des Frères Pérégrinants» (par Loennertz R. O. P.) .	198

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ՅՈՒՆԻՍ-ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ ԹԻՒ 6-9

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ

ՀԱՏ. ՂԵ ՌՅԶԶ-ՌՅԶԵ

ՔԱՐԵՐՈՒ ԱՂԱՂԱԿԸ Ի ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ՍՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ

Հեռուի է մեր նպատակէն թեթեամբ տուրքեամբ միւրճուիլ դարերէ ի վեր այն- քան յուզուած պեղուած և կնճռոտած բա- նասիրական խնդրոյ մը մէջ, ձայն մ'ալ մեր կողմանէ աւելցնելով այլ եւս անհա- մար զուրկի դարձած ժխորային աղմուկին. կ'ուզենք մի միայն ուշադրութիւն հրա- յելու և մատնանշել՝ անկողմնակալ և ոչ նախազրաւեալ մտքերու եղելութիւն մը որ մեր տեսութեամբ կրնայ վճռական կա- ռելութիւն մը ստանալ:

Թէ խորենացին կեղծարար մատենագիր մ'է, խարդախող հնաւանդ պատմութեանց, շատ անգամ ի հիմանց հնարող կամ ե- ղեակալութեամբ վերհիւսող իւր յիշատա- կած անձանց և պատմական զէպքերու, յաճախ ստեղծող իրեն իրեն աղբիւր ծա- յալով հեղինակութեանց, որ և է ազգային մատենագրութեան նուիրուող գրագէտ վար- ժած և ունակացած էր շատոնց ի վեր տա- րածուած այս ձայններու: Սակայն կարելի է իսպառ խեղդել ճշմարտութեան ձայնը:

ԲԱԶՄԱՎԷՊ ՅՈՒՆԻՍ - ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1937

կանուի կամ անագան՝ այն պիտի կանգնէ իր յաղթանակը, ի հարկին զղրելով եր- կիրը, պատառելով լեռնակոյտ քարերը և արեգական հանդէպ պարզելով անոնց կո- ղերուն վրայ բանդակուած պատմական յիշատակները:

Այսպիսի զէպք մ'է ահա ինչ որ մտա- ղիւր ենք մենք մատնանշել հոս:

Vacant և Mangenot-ի ընդարձակ և նորագոյն Աստուածաբանական Բառա- լանին մէջ F. Nau խօսելով բրիտա- նէութեան երկրորդ դարու հռչակաւոր մա- տենագիր Բարդաճանի վրայ, ի մէջ այլոց կը գրէ նաեւ հետեւեալ տողերը՝.

«Հայ պատմագիր Մովսէս Խորենացւոյ համաձայն՝ Բարդաճան բրիտանէութիւն քարոզեց Հայաստանի մէջ, սակայն ա- ռանց մեծ յաջողութեան. «ապաւինած Ա- նիի զղեակին մէջ, կարդաց մեհեաններու պատմութիւնը, ուր կը գտնուէին նաեւ Թա- գաւորաց գործերու յիշատակութիւններ. անոնց վրայ աւելցուց ժամանակակից զէպ-»

քերքը. վերածնեց ամբողջութիւնը աստ-
րերէնի, և իր գիրքը՝ յետ ժամանակաց,
թարգմանուեցաւ յունարէնի: Պատմ. Բ.
Գլ. 66:

«Սակայն եթէ յիշենք որ Մովսէս խո-
րենացի, իր վերակազմած Հայաստանի
վաղեմի պատմութիւնը կը սիրէ հիմնել
այլուստ հռչակաւոր մարդոց հեղինա-
կութեան վրայ, որոնց փոխ կու տայ
նաեւ իրեն կեղծարարութիւնները, կարե-
ւի է կասկածիլ որ ինքը երեւակայած
ըլլայ Բարդաճանի Հայաստանի մէջ կա-
տարած այս աւետարանչութիւնը², որպէս
զի կարենայ անոր փոխանցել Հայաստա-
նի Պատմութեան մը շարադրութիւնը, և
յետոյ այդ հեղինակութեան վրայ հիմ-
նուի: Բաց աստի Բարդաճանի վերա-
գրուած մէկ պարբերութիւն մը, զոր խո-
րենացին կը յիշատակէ, իրապէս Սգա-
թանգեղոսի Պատմութեանէն ծագած է: —

«Սակայն Մովսէսի խորենացւոյ վը-
կայութիւնը կը հաւաստեն. 1. Philo-
sophoumena որ Բարդաճանը³ (Ἀρθο-
σάφης) հայ կ'անուանեն. և 2. երկու ու-
րիշ նայ պատմիչներ» [= Զենոր Գլակ և
Ուխտանէս]:

Յիրաւի խորենացին իր Հայոց պատ-
մութեան Բ. գիրքին մէջ յատուկ զուրի
մ'ունի (ԿԶ) Բարդաճանի նուիրում, ուր
կ'աւանդէ որ Բարդաճան, ինչպէս վերեւ
տեսանք, «Եկն (նա) այսր, որպէս զի
աշակերտել զոր կարացէ, ի խուժ հե-
թանոսացս, և իրբեւ ոչ ընկալեալ եղեւ,
եմուտ նա յամուրն յԱնի, և ընթերցեալ
զմեհենական պատմութիւնն, յորում ըզ-
գործաւ թագաւորացն, յաւելլով իւր և որ
ինչ առ իւրեան, և փոխեաց զամենայն ի
լեզու ասորի. որ և ապա անտի յեղաւ ի
յոյն բան»: Հուսկ յետոյ կը յաւելու այս
բառերը. «Յայսմ պատմութեանէ առեալ
մեր երկրորդեցաք քեզ ի թագաւորութե-
նէն Արտաւազդայ մինչեւ ՅԱՐԶԱՆՆ ԽՈՍ-
ՐՈՎՈՒ»:

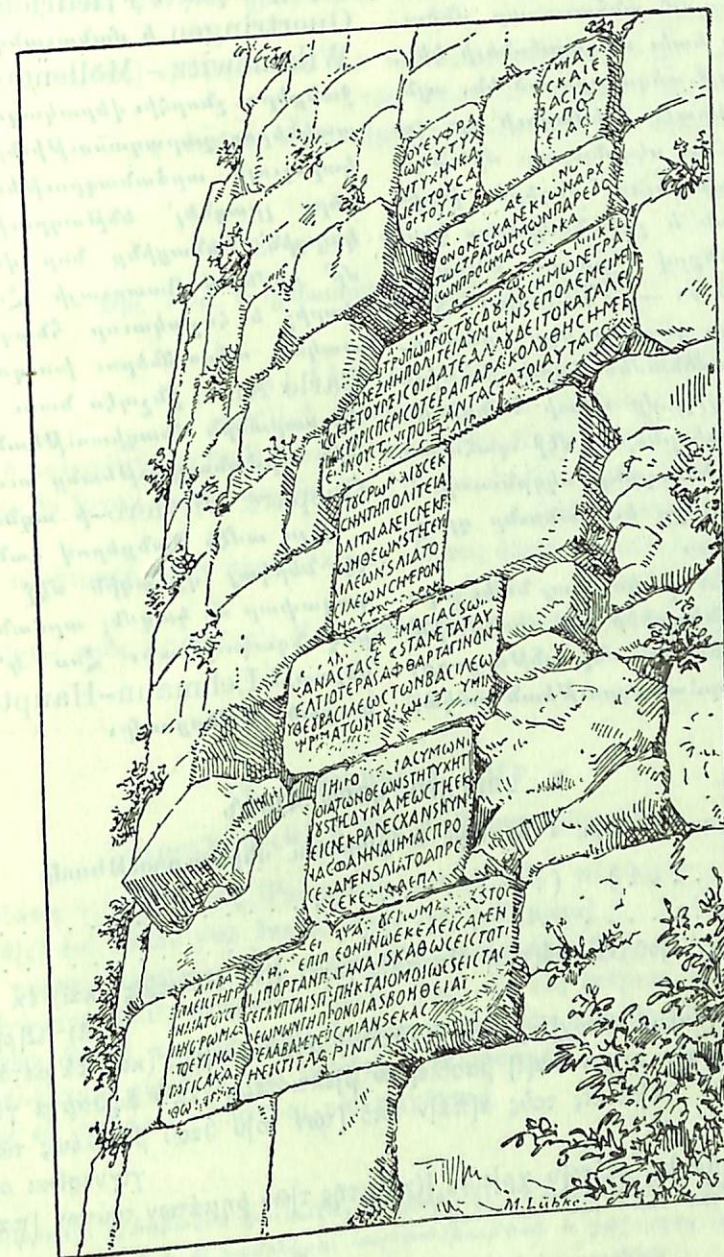
Թէ ինչ էր այս արձանե խոսքովո, բա-
ցատրուած է նախորդ ԿԵ գլխուն վերջը:
Հոս խորենացին կը պատմէ որ հիւսիսային

ազգերը, ճորայ դռնէն ներս կը խուժեն
և կ'ասպատակեն կուր գետին շուրջը: Վա-
ղարշ, պատերազմողներու մեծ ամբոխով
մը անոնց ընդառաջ կ'ելլէ և ցիրուցան
դիաթաւալ կը տապալէ զանոնք դաշտին
երեսը, և անմիջապէս ետեւէն յարձա-
կելով կ'անցնի ճորայ կիրճէն: Հոն թշնա-
միները նորէն միաբանելով բանակ կազ-
մեցին ճակատամարտի, և թէպէտ հայոց
քաջերը զանոնք փախստական վանեցին,
սակայն Վաղարշ աղեղնահար վիրաւոր-
ուած կը մեռնի, և անոր թագաւորու-
թիւնը կ'առնէ որդին խոսրով, Պարսից
Արտաւան թագաւորին երրորդ տարին:
Սա անմիջապէս Հայոց զօրքերը միաբա-
նելով կ'անցնի մեծ լեռնէն անդին, հօրը
մահուան վրէժը պահանջելու համար և
գեղարդով ու սուրով այդ հզօր ազգերը
վանելով, անոնց ամենուն պիտանի ան-
ձանց հարիւրին մէկը պատանդ կ'առնէ,
և իրեն տիրապետութեան իրբեւ նշանակ,
ԱՐԶԱՆ ՀԱՍՏԱՏԷ ՀԵԼԼԵՆԱՅԻ ԳՐՈՎ, որպէս
զի յայտ լիցի ԸՆԴ ՀՆԱԶԱՆԻՈՒԹԵԱՄԲ ԼԻ-
ՆԵԼ ՀՈՎՎԱՅԵՑԻՈՅ:

Այս արձանագրութիւնն է ահա որ, յետ
երկար դարերու լռութեան, կը բարձրացնէ
իր ձայնը հերքելու համար Մովսէս խո-
րենացւոյ ճշմարտապատում անկեղծու-
թեան հակառակ արձակուած անարդար
ամբաստանութիւնները. մինչդեռ ինքը դա-
ղրած չէ երբեք ամէն առիթներու մէջ
կրկին ու կրկին յեղեղելու որ, կը խուսէ
և կը զգուշանայ առասպելախառն աւե-
ւորդաբանութիւններէ և կ'աւանդէ իր զը-
րութեան մէջ մի միայն այնքան, ինչ որ
վստահելի հեղինակներէ կամ աւանդու-
թիւններէ քաղած է, իրբեւ պատմական
կարեւոր հաւաստիք ու գիտելիք:

Lehmann-Haupt դէպի Հայաստան
կատարած իր ուսումնական ուղեւորու-
թեան մէջ, որուն նպատակն էր գլխաւո-
րաբար հետազօտել հին ասորա-բաբելական
և ուրարտեան արձանագրութեանց միա-
ցորդները, յունարէն տառերով՝ խանգար-
ուած ու խաթարուած արձանագրութեան
մը կը հանդիպի Նփրկերտի (= Մայ Գա-

րակին) հիւսիսային դրան քայքայուած որ-
մին վրայ: Իրաւամբ՝ շատ հետաքրքրական
կը գտնէ այս արձանագրութիւնը Նփր-
կերտի մէջ, (որուն Հայաստանի մայրա-
սիսային դրան ելից ձախակողմը, այնպէս
որ հիւսիսէն քաղաք մտնողը ստիպուի կար-
գալ, յունարէն մեծ արձանագրութիւն մը,
ուրիշ քառանկին դեղնորակ կրաքարերու

քաղաք, հին հռչակաւոր Տիգրանակերտի
հետ, միեւնոյն քաղաքն ըլլալը, ինքը կ'ա-
պացուցանէ զանազան պատմական և տե-
ղագրական հետազօտութեանց համեմա-
տութեամբ. և այսպէս կը պատմէ անոր
նկարագրութիւնը. «Հոս գտայ, կ'ըսէ, հիւ-
սիսային դրան ելից ձախակողմը, այնպէս
որ հիւսիսէն քաղաք մտնողը ստիպուի կար-
գալ, յունարէն մեծ արձանագրութիւն մը,
ուրիշ քառանկին դեղնորակ կրաքարերու

1605-71

Այս ամէն ջանքերով հանդերձ կարելի չէ ներկայ վիճակին մէջ ամբողջական գաղափար մը կազմել արձանագրութեանս բովանդակութեան: Հոս կ'արտատպենք վերստին Lehmann-Haupt-ի ներկայա-
ցուցած ընթերցումը:

1]σ.α υ βαρέως τῆς πο[λιτ]είας ὑμῶν (4^η *υψηλῆς* 2^η 35 *μυνη*) τοὺς Ῥωαίους ἐκ]
2 π[ό]λεις τῇ πρ[ον]οίᾳ τῶν θεῶν (καὶ) τῇ τύχῃ τῇ ἡμετέρᾳ (*υψηλῶν* 2^ο 27 *μυνη*)
μ[έ]νην τῇ πολιτείᾳ[

Բ. ՂԺՄԱՐԱՐԱՆ ԺԵՐ ԱԿԵՆՈՒԹԵԱՆ... ՀԱՌՎԱՅԵՅԻՔ ՔԱՂԱՔԱՅԻՔ ?
ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ՆԱԽԱՀՈԳՈՒԹԵԱՄԲ Ե ԲԱԽՄԻ... ԱԿԵՆՈՒԹԵԱՆ
ԲԱՆԱԿՈՎ Ե ՉՕՐՈՒԹԵԱՄԲ... ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ Ի ՆԵՔՐԱՆ

զօրութեան զոր Հռովմայեցիք ունեցան ի Կեքրան և այժմ... պաշտպանութեամբ աստուած-
ներու և բախտին

մեր բարեսիրութեամբ զոր ցուցինք հանդէպ Հռովմայեցւոց և արքայից արքայ աստուծոյ
դրոշմեցի ինչպէս ըսինք և անակնկալ նամակով զոր այսօր յդէպ մեզի աստուած արքայից արքան
... այս բոլոր ըսած բաներնիս... անոր (արձանագրութեան?) մէջ գրել տուինք

Գ. այն կերպով...

այն կերպով որ մեր հպատակաց գրեցինք
յոշոռման ձեր պետութեան և պատերազմն պարսից? հետ իմ հօրս դէմ
պատերազմը զոր ունեցան իշխաններու կողմանէ ինչպէս եղաւ դուք գիտէք — բայց պէտք չէ
ամաշտպանել լրբալ բերդը?

մեր բանակին հրամայեցինք որ բռնութիւնը չափաւորուի այնպէս որ իշխաններէն ոմանք
դարձեալ չապստամբին
և մեզի դէմ պատերազմին... և որչափ փաստ կրեցիք. անոնք միայն որ ձեզի այս չարիքը
պատճառեցին դուք կը ճանչնաք.

Դ. դուք գիտէք ինչ որ Հռովմայեցիք գրեցին և բոլոր ժողովուրդը?

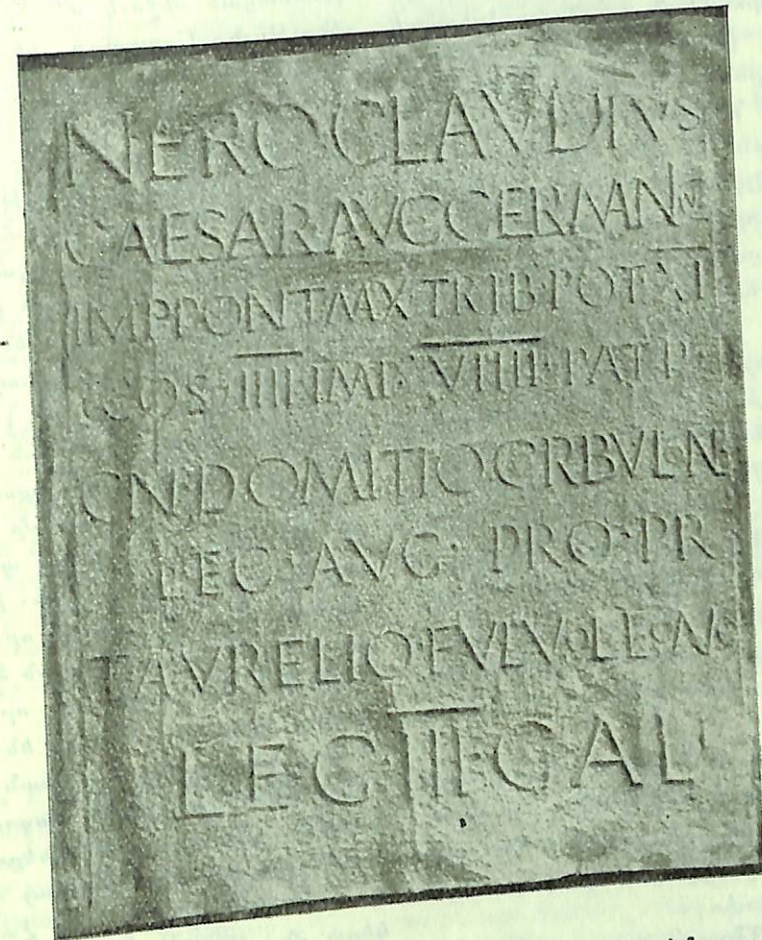
ըստ այնմ մենք ալ որպէս զի ամէնքը լիովին ճանչնան, հրամայեցինք
որ քանդակուի դռներու վրայ ինչպէս որ այդ հրովարտակին մէջ էր
այսպէս քանդակուեցաւ և ազուցուեցաւ նմանապէս նաեւ բոլոր դռներու վրայ միւս քաղաքաց
որոնց իշխանութիւնը ժառանգեցինք աստուածներու պաշտպանութեամբ և օժանդակութեամբ
անոնց ամենուն և իւրաքանչիւրին մէջ հրամայեցինք որ
ինչպէս հրովարտակին մէջ էր քանդակուի և ազուցուի

Այս է ահա արձանագրութեանս, որքան
կարելի է մերձաւորապէս, ենթադրուած
բովանդակութիւնը, ներկայ վիճակին մէջ:
Չանազան բառեր կրնային բոլորովին տար-
բեր իմաստ մ'առնել եթէ քովինները
աւելի որոշ ըլլային. այսպէս, միայն յատ-
կանիչ օրինակ մը տալու համար, փոխանակ
կանիչ օրինակ մը տալու համար, փոխանակ
բժնակաց արտասարտքեան (Ա. 3) կրնար
կարգադրուի վիրապետութեան մէջ
ազատութիւն: Սակայն ներկայ վիճակին մէջ
ալ դեռ կը պահէ իր կարեւոր պատմական
գէրքը: Lehmann-Haupt նկատելով 1)
վիճակական տառերու ձուլումները, որոնք
Գ. դարուն մէջ տակաւին նոր կը սկսին
և 2) քերականական եզականութիւնները
որ կը հանդիպին արձանագրութեանս մէջ,
կ'ուզէ և կը պնդէ զայն Պապ թագաւո-
րին վերագրել (369-374). համարելով հոն
յայտնի նշմարել հռովմական բանակը որ
(Պապ) կ'առաջնորդէ ի Հայաստան իր
հայրենի պետութեան տիրանալու: Սակայն
այս ենթադրութեան դէմ իսկոյն հակա-
ռակեցաւ Մարքուարդ, և այժմ կը հակա-

ռակինք մենք՝ դիտել տալով. 1) որ արձա-
նագրութեանս մէջ ոչ մէկ բառ այսպիսի
ենթադրութիւն կ'արդարացնէ: Հոն ունինք
միայն Հռովմէական բանակին օժանդակու-
թիւն մը, և միայն Հռովմէական պետութեան
գերիշխանութիւն մը, որուն ի յարգանս
արձանագրութեանս պարունակութիւնը կը
հիւսուի: 2) Տառերու ձուլումը եթէ վա-
ղագոյն ժամանակներէ ծանօթ յունական
արձանագրութեանց մէջ չենք հանդիպիր,
գիտենք որ այս դիտողութիւնը կրնայ միայն
զօրել Յունաստանի և Եգիպտոսի համար, և
ոչ ասիական գաւառներու և Հայաստանի.
ուրարդէն իսկ 64-էն Ներոնեան լատին ար-
ձանագրութիւն մ'ունինք ի խորհրդ տառե-
րու յայտնի ձուլումներով. արգելք մը չկար
որ լատին տառերը ձուլող արձանագիրներ
որ լատին տառերը ձուլող արձանագիրներ
յունարէներն ալ չձուլէին: — Միեւնոյն
պատճառաբանութիւնը նաեւ քերականա-
կան ձեւերու նկատմամբ. այլ է դասական
ձեւը հայրենի հողին վրայ, այլ է գաւա-
ռական հեռաւոր երկիրներու մէջ: —
3) կարելի չէ երբեք մտածել որ Պապ հա-
մարձակէր հեթանոսական արձանագրու-

թիւն մը դրոշմել, կամ գէթ այդ արձա-
նագրութիւնը անջինջ պահուէր Նիքիկերտի
նման քաղաքի մը մէջ, որ քիչ յետոյ քրիս-
տոնէական նահատակներու հազարաւոր
նշխարներու հաւաքումով պաշտօնապէս
Մարտիրոսաց քաղաք յորջորջուեցաւ Ս.
Մարութայի վերաշինութեամբ:

զուելու համար՝ համեմատել արձանագրու-
թեան ինչ ինչ իմաստները խորենացւոյ
պատմածին հետ: Թերեւս խորենացին փո-
քրիկ շփոթութիւն մ'ունի Բարդաժանի
(որմէ՝ կ'առնէ) յիշած արձանագրութիւնը
վերագրելով խոսրովու հիւսիսային ազ-
գաց դէմ արշաւանքին, փոխանակ վերա-

Մենք ընդհակառակն այս արձանագրու-
թեանս մէջ յայտնապէս կը տեսնենք այն՝
զոր խորենացին կը պատմէ թէ, խոսրով
մեծն (217-238) ի վրէժ իր հօրը՝ Վաղար-
շի մահուան՝ հիւսիսային գաւառաց ազ-
գերը «վանեալ սրով և զեղարգեամբ զհզօր
ազգան զայնոսիկ, մի ի հարիւրոց յամենե-
ցունց պիտանեացն առնու պատանդս, և
զիւրոյ տէրութեանն նշանակ՝ ԱՐՁԱՆ ՀԱՍ-
ՏԱՏԷ ՀԵԼԼԵՆԱՅԻ ԳՐՈՎ, որպէս զի յայտ
ւեցի ԸՆԴ ՀՆԱՅԱՆԴՈՒԹԵԱՄԲ ԼԻՆԵԼ ՀՌՈՎ-
ՄԱՅԵՅԻՑ» (Բ. ԿԵ): Բաւական է համո-

զրելու Արտաշրի դէմ պատերազմներուն,
որոնց աւելի կը պատշաճի բովանդակու-
թիւնը, յետ սպանութեան Արտաւանայ
Պարթեւի: Յիշուի արձանագրութիւնը
դրոշմել տուող թագաւորը բարեւեր տրա-
ւադրուած մէկն էր թէ՛ Հռովմայեցւոց և թէ՛
մաղրուած մէկն էր թէ՛ Հռովմայեցւոց և թէ՛
պարսից նկատմամբ, ինչպիսի էր խոսրով
ըստ պատմութեան: Հոս ունինք նամակ-
ներու յիշատակութիւն, և Հռովմէական
բանակներու օժանդակութիւն: Բանանք
լատինէն որ կ'աւանդէ ճշտիւ (ՀՈ). «Լսէ
խորենացին որ կ'աւանդէ ճշտիւ (ՀՈ). «Լսէ
զբօթ մահուն Արտաւանայ... նոյնհետայն

